

Světlé a stinné stránky neformálních sítí v postkomunistické společnosti*

PAVOL FRÍČ**

Centrum pro sociální a ekonomické strategie
Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Praha

Bright and Dark Sides of Informal Networks in Post-Communist Society

Abstract: The article focuses on the role of informality in the life of post-communist societies in Central Europe. Its goal is to question the current negative connotation of informal networks in the context of post-communist society. For this purpose it analyses the criteria used in the relevant literature to distinguish between 'good' and 'bad' informal networks. Two main factors (the situational factor and the factor of relationship quality) are analysed from the perspective of their impact on the orientation of informal networks and their ability to predict which networks will have a positive or a negative influence on societal development. The author argues that neither of these two factors alone can fully explain the positive or negative orientation of a particular informal network in a given society. Instead he proposes a solution that combines several dimensions of both factors. In conclusion he identifies five types of informal networks in post-communist society: predatory, redistributory, helping, operating, and participative networks.

Keywords: informal networks, formal institutions, social capital, corruption, post-communism.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2008, Vol. 44, No. 2: 295–319

* Níže uvedený text byl napsán v rámci projektu: „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“, registrační číslo: 1J 028/04-DP2, řešeného v rámci vládou schváleného tematického projektu TP-5 „Moderní společnost a její proměny“ Národního programu výzkumu. Koordinačním pracovištěm projektu je Centrum pro sociální a ekonomické strategie Univerzity Karlovy, Fakulty sociálních věd. Vedoucím projektu je prof. Jiří Musil. Inspirací k jeho napsání byla i empirická data pocházející z kvantitativního výzkumu českých elit, který v průběhu roku 2005 metodou standardizovaných rozhovorů uskutečnil Norwegian Institute for Urban and Regional Research. V roce 2003 Norwegian Institute for Urban and Regional Research získal tříletý grant od Research Council of Norway (award no. 156856/V10) k vypracování komparativní studie o neformálních vztazích a korupci v České republice, Slovensku, Bulharsku a Rumunsku. Koordinátorem projektu byla Åse Berit Grødeland (e-mail: ase.grodeland@nibr.no).

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: doc. PhDr. Pavol Frič, Ph.D., Centrum pro sociální a ekonomické strategie, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Celetná 20, 116 36 Praha 1, e-mail: fric@fsv.cuni.cz.

Úvod

Termín „sít“ téměř automaticky vyvolává asociaci horizontální struktury vzájemně propojených bodů či uzlů. Sít je ve společenských vědách běžně chápána jako opak hierarchie. Jak uvidíme níže, nemusí tomu tak být ve všech případech. Sociální sít může obsahovat i asymetrické, hierarchické vztahy. Dokonce v ní mohou hrát dominantní roli. Z obsahového hlediska je sít především relačním pojmem, obecně se pod pojmem sít rozumí množina vztahů, resp. spojení mezi jednotlivými osobami. Sítím se v odborné literatuře běžně připisují takové vlastnosti, jako jsou pružnost, fluidnost (proměnlivost v čase), neostrost ohraničení a zpravidla menší hustota kontaktů, než nacházíme např. ve formálně vymezených sociálních skupinách. Členové sítě obvykle nejsou v každodenním kontaktu a své vztahy s ostatními aktivují ad hoc, podle své potřeby a povahy problémů, kterým musí aktuálně čelit. U neformálních sociálních sítí¹ je aspekt pružného přizpůsobení ještě více zvýrazněn. Díky své proměnlivosti, měkkosti či „želatinové povaze“ jsou vztahy uvnitř neformálních sítí jen těžko uchopitelné. Jejich existence je veřejným tajemstvím, které se však nedá bez použití zvláštních metod prokázat. Obecně se o nich ví, ale vymykají se jakékoliv přímé kontrole formálních institucí. Jejich vliv na chod těchto institucí je však nepopíratelný. Jak uvádí Herminia Ibarra, neformální sítě na rozdíl od formálních sítí sice nejsou oficiálně uznané a nemají žádný formální mandát, navzdory tomu mohou kontrolovat značné části zdrojů formálních organizací [Ibarra 1993a, b]. Je tomu tak proto, že lidé je využívají ke směně zdrojů a služeb [srov. Wellman 1983]. Přičemž pod zdroji a službami si lze představit téměř cokoliv – od drobných laskavostí přes poskytování emocionální podpory, pocitů bezpečí a sounáležitosti až po finanční výpomoc, poskytnutí pracovního místa nebo veřejné zakázky [srov. Tindall, Wellman 2001: 11].

Literatura zabývající se problematikou neformálních sítí je velmi rozsáhlá a tvoří několik vzájemně více či méně se prolínajících proudů. K nejvýznamnějším z nich patří *analýza sociálních sítí* [Boissevain 1974; Barnes 1972; Scott 1991; Wellman 1983],² *koncept sociálního kapitálu* [Bourdieu 1986; Lin 2001a, b; Narayan, 1997; Putnam 1993; Rose 1999b, c; Sik, Wellman 1999; Uslaner, Badescu 2004; Wellman, Frank 2001; Woolcock 2001], *institucionální ekonomie* [Cook et al. 2004; Grabher, Stark 1997; Stark, Bruszt 1998; Woodruff 2004], *analýza organizačních sítí* [Ibarra 1993a, b; Monge, Contractor 2001; Monge, Fulk 1999] a *analýza sítí veřejných politik* [Carlsson 1996, 2000; Klijn 1997; Peterson 1995; Rhodes 1990; Rhodes, Marsh 1992]. Typickým znakem literatury zabývající se neformálními sítěmi je, že i základní pojmy jsou často používány v různých významech a jednotliví autoři někdy o své společné orientaci ani nevědí. V zásadě však existují dva obecné přístupy k neformálním sítím: individualistický a holistický. Individualistický pří-

¹ Dále budeme používat zkrácené termíny „neformální sítě“ nebo jen „sítě“.

² V české a slovenské sociologické literatuře jsou analýze sociálních sítí věnovány např. práce Lenky Bušítkové [Bušítková 1999] nebo Zuzany Kusé [Kusá 1997].

stup vidí strukturu a obsah neformální sítě očima jednotlivce jako soubor vztahů, resp. známostí, které mu mohou pomoci dosahovat jeho cíle v soutěži s ostatními jedinci. Jednotkou analýzy vedené z této perspektivy je síť lidí, kteří jsou s daným jednotlivcem v kontaktu. Holistický přístup chápe neformální síť jako strukturovaný soubor specifických (např. mocenských) vztahů uvnitř nějakého sociálního útvaru nebo mezi různými sociálními útvary. Jednotku analýzy v tomto případě tvoří celková struktura specifických vztahů uvnitř těchto útvarů nebo mezi nimi navzájem. Vyjádřeno síťovou geometrií, zatímco sítě z individuálního hlediska mají tvar hvězdice, tj. množiny vztahů sbíhajících se do středu, který tvoří jedna osoba, z holistického hlediska mají sítě podobu strukturovaného komplexu specifických vztahů mezi členy nějaké skupiny, instituce nebo organizace, resp. skupin, institucí nebo organizací. Zatímco ty první „patří“ jednotlivcům, ty druhé jsou „vlastnictvím“ sociálního celku.

Následující text se bude přidržívat holistického náhledu na neformální síť, přičemž se bude snažit zachytit především dimenzi vlivu těchto sítí na širší okolí, v němž působí. V tomto ohledu budeme navazovat na tři z výše uvedených analytických proudů a konceptů. Prvním z nich je přístup, který neformální síť považuje za součást nebo nositele sociálního kapitálu určitého společenského celku, či komunity.³ V tomto smyslu koncept sociálního kapitálu spojuje neformální síť především s generováním a pěstováním určitých hodnot a morálních norem, které podporují schopnost členů nějaké komunity kolektivně konat. Neformální síť prostřednictvím sdílené morálky zavazují své členy konat způsobem, který je výhodný pro sociální útvar (organizaci, obec, společnost...), v němž působí. Neformální síť ukládají členům povinnost sledovat chování ostatních a sankcionovat případné deviace (ztrátou důvěry a vyloučením ze sítě).⁴ Díky tomu, že mají schopnost vytvářet a prosazovat hodnoty a normy reciprocity, solidarity a důvěry mezi svými členy, pomáhají překonávat problémy mobilizace kolektivního jednání, ulehčují koordinaci a kooperaci. Pro sociální útvar, v němž působí, představují kolektivní výhodu, tj. vyšší efektivitu při dosahování kolektivních cílů. Na druhé straně koncept sociálního kapitálu dokáže identifikovat i negativní vliv neformálních sítí na společnost, který vzniká v důsledku přílišného uzavírání se neformálních sítí do sebe a tendence exkludovat nečleny sítí z výhod poskytovaných uvnitř sítí. Rozlišuje proto mezi „dobrým a špatným sociálním kapitálem“, resp. „pozitivním a negativním sociálním kapitálem“ [Della Porta

³ Podle známé enumerativní definice Roberta Putnama sociální kapitál tvoří takové „charakteristiky sociální organizace, jako jsou důvěra, normy a sítě, které zlepšují efektivitu společnosti a usnadňují koordinované aktivity.“ [Putnam 1993: 167] Endre Sik [1995] nebo Bary Wellman s Kennethem Frankem [Wellman, Frank 2001] mluví o „network capital“ jako o samostatné formě sociálního kapitálu a Richard Rose dokonce sociální kapitál a síť ztotožňuje, když používá pojem „social capital networks“ [Rose 1999b].

⁴ Tento aspekt sociálního kapitálu u nás vyzdvihl především Václav Bělohradský, který v něm spatřuje motivaci jinak racionálně egoistických jednotlivců jednat v kolektivním zájmu [Bělohradský 1999: 71].

2000; Hayoz, Sergeyev 2003; Voicu 2004], světlou a „stinnou stránkou sociálního kapitálu“ [Schuller 2001], případně mezi sociálním kapitálem a „antisociálním kapitálem“ [Uslaner 2004].

S představou neformálních sítí jako formy kolektivního sociálního kapitálu do značné míry koresponduje i přístup institucionální ekonomie, která k výcho- diskům tohoto textu přispěla hlavně díky své snaze o další rozpracování a zapojení Granovettova [Granovetter 1985] konceptu „sociálního vkořenění“ (*embeddedness*) do analýzy problematiky tržních vztahů. Institucionální ekonomie zdůrazňuje, že tržní transakce se neodehrávají v nějakém vzduchoprázdnu, ale jsou pevně zasazeny do komplexu formálních i neformálních institucí, od jehož kvality závi- sí dobré či špatné fungování trhu. Institucionální ekonomie pojmá neformální sítě jako institucionální prostředí svého druhu, v němž se uzavírají obchodní kontrakty a probíhají veškeré ekonomické transakce. Neformální sítě jsou zde dávány do kontrapozice s trhem a státem jako zcela jiný, flexibilní modus koor- dinace tržních subjektů. Platí v nich neformální systém norem, jejichž ústřední hodnotou je důvěra. Jsou na důvěře založeny, a proto se na ně můžeme dívat jako na sítě důvěry, které mají schopnost přijatelně redukovat míru nejistoty spojenou s tržními transakcemi [Cook et al. 2004]. V neformálních sítích si lidé důvěřují, jejich členové si navzájem poskytují efektivní pomoc např. v podobě informací, uplatňování morálních sankcí, podávání spolehlivých doporučení, resp. potvrze- ní reputace obchodních partnerů [Woodruff 2004]. Proto je uvnitř neformálních sítí obchodní riziko menší, a mohou tak působit jako lubrikant tržních transakcí a ekonomického rozvoje vůbec. Servis neformálních sítí je spontánní, tj. velmi levný, resp. zcela zadarmo. Neformální sítě tak snižují transakční náklady eko- nomických operací [Fukuyama 1995], protože jinak by musely korektnost tržního prostředí zabezpečovat formální instituce s nákladným byrokratickým či repre- sivním aparátem.

Důležitým aspektem zkoumání neformálních sítí z pozic institucionální ekonomie je to, že je nahlíží nejen jako tržní prostředí, ale zároveň i jako kolek- tivní aktéry, kteří cíleně uplatňují svůj vliv v politických a hospodářských pro- cesech. Obzvlášť zřetelný je tento aspekt v analýzách transformačních procesů postkomunistických zemí. Vliv sítí v těchto zemích je považován za tak velký, že bez jejich analýzy nelze jejich ještě stále probíhající transformaci vůbec popsat [Tucker 2000: 1; Grabher, Stark 1997: 3]. Institucionální ekonomové upozorňují na to, že neformální sítě sehrály významnou a dá se říci i pozitivní roli v transfor- mačním procesu při restrukturalizaci výroby postkomunistických zemí [Stark, Bruszt 1998: 1]. Na druhé straně společně se sociology také kladou silný důraz na negativní tendence sítí ovládat, resp. „kolonizovat stát“ [Možný 1991]. Varují, že stát se do značné míry stal zajatcem korupčních sítí [Karklins 2002: 23], které jsou schopné ovlivňovat státní legislativu ve prospěch svých partikulárních zájmů.

Zcela jednoznačně se o neformálních sítích jako o síťových aktérech vyja- džují protagonisté „analýzy organizačních sítí“ [Monge, Contractor 2001; Mon- ge, Fulk 1999; Powell 1990], která považuje sítě za specifickou formu organizace

či koordinace chování organizací. Sítě jsou považovány za další základní formu organizace (po příbuzenských vztazích, hierarchiích a trhu), která redefinuje charakter současných společností [Ronfeldt, Arquilla 2001: 311]. Podle tohoto přístupu se nacházíme na počátku nastupující éry sítí. Sítě představují adekvátní formu organizace pro moderní globalizovanou společnost. Manuel Castells ve své novější verzi globalizované „společnosti sítí“ mluví o tom, že sítě mají své cíle a jsou naprogramovány na jejich dosahování [Castells 2004: 3]. Vůči hierarchickým formám organizace mají sítě evoluční výhodu spočívající v tom, že jsou flexibilnější, adaptabilnější a komunikačně průchodnější – umožňují daleko rychlejší přenos informací. Schopnost vznikat a případně se „přeprogramovat“ [Castells 2004] v souvislosti s konkrétním problémem je považována za další znak obdivuhodné flexibility sítí. Různé neformální sítě mohou mít podobné nebo protichůdné cíle – proto buď spolupracují, anebo si konkurují v soutěži o zdroje a moc [Rose-Ackerman 2001; Sajó 1998; Tucker 2000].⁵ Aby mohly být sítě úspěšné, musí nějak rozeznávat samy sebe od svých konkurentů. Musí mít svoji specifickou subjektivitu, resp. kolektivní identitu. Samozřejmě je nutné připustit, že míra „subjektivizace“ různých neformálních sítí je různá – některé mají zcela zřetelně deklarovanou kolektivní identitu, některé své programové zaměření vnímají jen intuitivně (jeho definice je nezřetelná nebo příliš široká). Sítě mohou mít charakter sebevědomé strategické komunity, ale i velmi nejasně ohraničeného shluku interpersonálních vztahů. Míra jejich schopnosti konat jako kolektivní sociální aktér proto není stejná a nestejné jsou i jejich ambice zasahovat do fungování formálních institucí.

Vycházejíce z poznatků výše uvedených přístupů budeme dále na neformální sítě nahlížet jako na množinu různých aktérů spojených recipročními vztahy, přičemž předpokládáme, že:

- reciproční transakce (směna zdrojů a služeb) mezi těmito aktéry probíhají na bázi vzájemné důvěry a solidarity;
- průběh těchto transakcí je normativně regulován, tj. chování členů (aktérů) v síti podléhá spontánní sociální kontrole;
- tyto neformální sítě pozitivně či negativně ovlivňují své okolí jako kolektivní sociální aktéři;
- sítě mají své specifické obecně sdílené programové zaměření, resp. jejich členové sdílejí určitou kolektivní identitu.

⁵ Ronfeldt a Arquilla dokonce mluví o válkách mezi různými sítěmi a o sítích se často vyjadřují jako o síťových bojovnících (*netwarriors*) [Ronfeldt, Arquilla 2001: 311].

Vliv neformálních sítí v postkomunistických společnostech

Hodnotová konotace neformálních sítí patří k jejich nejčastěji diskutovaným vlastnostem. Sítě jsou často považovány buď za pozitivní, nebo negativní, podle jejich předpokládaného vlivu na širší společenské prostředí, resp. na sociální celek (komunitu, organizaci, obec, společnost), v němž působí. Naprostá většina autorů, kteří se touto otázkou zabývají, uznává, že neformální sítě mohou sociálnímu celku jak prospívat, tak škodit. Prospěšnost nebo škodlivost neformálních sítí je obvykle demonstrována na příkladech různých parametrů společenského prostředí. Přehled vlivů neformálních sítí na jednotlivé parametry (viz tabulku 1) odhalil, že tento vliv je vždy smíšený. Tedy není tomu tak, že by v případě některých parametrů měly neformální sítě jen pozitivní vliv a v případě jiných jen negativní vliv.

I když vliv neformálních sítí na společnost může být jak pozitivní, tak negativní, míra jejich pozitivních a negativních efektů není v každé společnosti stejná. Někde převažují jejich světlé a jinde zase stinné stránky. Stalo se již tradicí, že za společnosti s převážně pozitivním vlivem neformálních sítí jsou považovány západní společnosti, kde neformální morálka sítí většinou není v rozporu s formálním řádem. Působení formálních institucí a neformálních sítí je komplementární (ani se nevylučují, ani nenahrazují jedny druhé) a dynamicky vyvážené. Neformální sítě s negativním programovým zaměřením jsou zde drženy v patřičných mezích nebo vytlačeny na společenskou periferii. Naopak v obrazu postkomunistických společností převažuje stereotyp silného negativního vlivu neformálních sítí. Jsou představovány jako společnosti s vysokou mírou korupce, jejichž instituce veřejné správy jsou do značné míry v zajištění ekonomických neformálních sítí.⁶ Formální procedury rozhodování jsou často popisovány jako zmanipulované zákulisními dohodami (koluzemi) vzájemně provázaných subjektů, kteří se neformálně dohodnou předem [Sajó 1998]. V těchto společnostech se neformální sítě natolik „zabydly“, že vytvořily paralelní mocenské struktury. Události odehrávající se uvnitř formálních institucí se zde dějí jen jaksi „pro forma“, tak aby vše bylo formálně v pořádku, přitom je veřejným tajemstvím, že ve skutečnosti z pozadí o důležitých věcech veřejného zájmu rozhodují neformální sítě v souladu s prospěchem omezeného okruhu svých členů. Soudě podle literatury zabývající se politickou a hospodářskou transformací postkomunistických zemí jsou tyto země „rájem“ neformálních sítí, jednak zděděných z dob socialismu, jednak nově vzniklých. Problémy transformace jsou vysvětlovány neblahým vlivem sítí složených z členů politických, ekonomických a administrativních elit vyhledávajících rentu (*rent seeking elite networks*), které ovládly celá ministerstva či vlády jednotlivých zemí. Např. Ákos Róna-Tas [1998] ztotožňuje transformační proces těchto zemí s procesem expanze neformálních vztahů a tvrdí, že neformální sítě převzaly kontrolu nad privatizací státního majetku. Pod tlakem neformálních sítí v postkomunistických zemích nejdříve dochází k faktické proměně

⁶ Viz např. index zajištění státu (*state capture index*) [Hellman, Jones, Kaufman 2000].

státních institucí na soukromé agentury. Postkomunistické neformální sítě jsou popisovány jako parazitující útvary na těle formálních institucí veřejné správy odsávající zdroje potřebné pro rozvoj společnosti [Tucker 2000]. Autoři zabývající se sociálním kapitálem poukazují na slabost občanské společnosti v postkomunistických zemích, na malou podporu neziskových organizací (např. formou členství nebo dobrovolné práce) a nízkou hustotu sítí občanské angažovanosti. Zdůrazňují, že stále velmi rozšířená strategie občanů využívat sítě známostí při řešení problémů každodenního života, která byla tak efektivní v časech totalitního režimu, nevede k potřebnému růstu důvěry mezi občany a spíše konzervuje prvky antisociálního kapitálu v podobě čistě instrumentálních anebo kořistnických vazeb [Bowser 2002; Ledeneva 2004; Uslaner 2004: 2].⁷ Venelin Ganeev mluví o rozšířené negativní konotaci pojmu „sítě“ v očích obyvatel postkomunistických zemí. Jeho vyslovení v tomto prostředí vzbuzuje nepřátelské reakce a cynické poznámky o sobeckých praktikách mocenských elit [Ganeev 1998: 3]. Názor, podle něhož neformální sítě prospěly celkovému rozvoji postkomunistických společností např. tím, že vyplnily transformační vakuum v podnikatelském prostředí (snížily míru jeho nejistoty), pomohly restrukturalizovat průmysl [Stark, Bruszt 1998] a posunuly tyto společnosti do další vývojové etapy, je spíše ojedinělý. Celkově převládá mínění, že neformální sítě těmto společnostem škodí, podlamují fungování trhu i státu. Mají na svědomí prodlužování transformační agonie, rozkrádání státního majetku a dotací a šíří mezi obyvatelstvem pocitu deziluze z fungování demokracie.

Jak je vidět, image neformálních sítí působících v postkomunistických společnostech skutečně není nejlepší. Zatím však nebylo řečeno, proč a ani jak je možné, že neformální sítě škodí více v postkomunistických společnostech než v západních. Abychom si mohli odpovědět na tuto otázku, musíme si nejdříve uvědomit na základě čeho vlastně můžeme očekávat, že jedny neformální sítě budou společnosti spíše prospívat a jiné spíše škodit. Co rozhoduje o tom, jestli v některých sítích převládá jejich světlé nebo stinné stránky? Na základě jakých faktorů jsme schopni předvídat, zdali bude daná neformální síť pro své společenské okolí spíše přínosem nebo přítěží, dobrodincem nebo parazitem? Následující části textu se proto budou zabývat obecnými úvahami o příčinách pozitivního nebo negativního vlivu neformálních sítí na širší společenské okolí. Zpochybňují tendenci k „demonizaci“ neformálních sítí v postkomunistických společnostech a zkoumají kritéria, resp. faktory, které společenští vědci využívají pro rozlišení „dobrých“ a „špatných“ sítí. V literatuře zabývající se neformálními sítěmi lze nalézt mnoho pokusů o identifikaci obecného kritéria, které by umožnilo rozlišit neformální sítě na dobré a špatné. V podstatě jsou však diskutovány jen dva faktory, které by mohly mít zásadní vliv na pozitivní či negativní zaměření nefor-

⁷ V českém kontextu se tendence zmiňovat se především o stinných stránkách sítí objevuje např. v práci Petra Matějů a Anny Vitáskové, kteří neformální sítě vzájemně výhodné směny zdrojů a služeb prezentují jako faktor (přinejmenším dočasně) podkopávající efektivní fungování trhu a dosahování ekonomického růstu [Matějů, Vitásková 2006].

Tabulka 1. Přehled vlivů neformálních sítí na jednotlivé parametry společnosti

Parametry společenského prostředí	Vliv neformálních sítí	
	Pozitivní	Negativní
Demokracie	Sítě zvyšují „subjektivní kompetenci“ občanů [Almond, Verba 1989], otevírají prostor pro participaci na formování veřejných politik, umožňují průběžné zprostředkování realizace zájmů i v mezivolebním období, mobilizují veřejnost a vytvářejí tlak na politické elity, aby se chovaly odpovědně, jsou školou demokracie pro své členy, „umožňují demokracii fungovat“ [Putnam 1993].	Sítě působí ve stínu fungování formálních demokratických institucí, vytvářejí skrytou mocenskou strukturu, která fakticky rozhoduje o veřejné politice, sítě z pozadí „tahají za nitky“, a tak znehodnocují výsledky voleb, podkopávají politickou soutěž [Karlins 2002] a vylučují veřejnost z procesu formování veřejné politiky, podlažují občanské svobody, důsledkem je šíření se cynismus ve společnosti, malá účast ve volbách a krize legitimacy politické reprezentace.
Trh	Sítě podporují tržní transakce, protože redukují míru nejistoty mezi potenciálními obchodními partnery, poskytují rychlé a hodnověrné informace o jejich reputaci [Woodruff 2004], díky spontánní samoregulaci snižují náklady obchodních transakcí.	Sítě napomáhají vytváření monopolů a systémů protekce, které omezují volnou soutěž, působí jako narušitelé tržních mechanismů, nezdravým (korupčním) způsobem propojují veřejnou správu s komerčním sektorem a deformují trh produkovaním informací asymetrií.
Občanská společnost	Sítě občanské angažovanosti [Putnam 1993] představují organizovanou část občanské společnosti, podporují šíření občanských ctností, udržují kontinuitu občanských tradic, definují sociální problémy, pomáhají mobilizovat veřejnost v zájmu jejich řešení, sítě vytvářejí globální občanskou společnost [Salamon et al. 1999].	Sítě známostí a přátelství představují stinnou stránku občanské společnosti. Svádějí občany k „neobčanským strategiím“ řešení problémů (jako jsou korupce, klientelismus a protekcionismus). Klientelské a tzv. neobčanské sítě [Gerlach 2001], jako např. sítě nacionalistických organizací nebo sítě organizovaného zločinu, podkopávají sdružování lidí na principu občanství.
Fungování formálních institucí	Sítě pomáhají fungovat formálním institucím tím, že svými normami regulují i ty činnosti, které nepokrývá formální systém norem, který nemůže regulovat vše, umožňují tak hladké fungování institucí, snižují míru jejich vnitřní dezorganizace, resp. kompenzují nedostatky v jejich činnostech.	Sítě ve formě různých zájmových skupin, klik, frakcí a klanů se snaží dostat formální instituce pod svoji kontrolu a skrytě parazitovat na jejich fungování. Snaží se nahradit formální normy a předpisy vlastní morálkou, která je s nimi v rozporu. Tím rozkládají normativní systém institucí, způsobují jejich dezorganizaci a celkově narušují vládu zákona ve společnosti.

<i>Sociální soudržnost</i>	Sítě posilují sociální soudržnost, protože v nich platí normy reciprocity, pomáhají vyvažovat exkluzi částí obyvatelstva z využívání služeb formálních institucí, jsou záchrannými sítěmi pro lidi, které trh nebo formální instituce vytlačují na okraj společnosti, poskytují ochranu slabým členům před vnějšími hrozbami a překonávají sociální distanci mezi nižšími a vyššími vrstvami obyvatelstva.	Sítě se svými vnitřními normami reciprocity a solidarity vytvářejí uzavřené a vzájemně nepropojené ostrovy sociální soudržnosti, takováto separovaná, „fragmentovaná solidarita“ [Šrubař 1991] působí negativně na celkovou soudržnost společnosti, sítě rozdělují lidi na dobré „MY“ uvnitř a špatné „ONY“ vně sítě. Vylučují nečleny (<i>outsiders</i>) z výhod a služeb poskytovanych svým členům, čímž uchovávají a prohlubují sociální nerovnosti, které ohrožují sociální soudržnost.
<i>Důvěra v jiné lidi</i>	Sítě pomáhají šířit „generalizovanou důvěru“, která podporuje kooperaci mezi lidmi bez ohledu na jejich status či původ. „Sociální sítě umožňují přenos a šíření důvěry – důvěřuji ti, protože důvěřuji někomu, kdo mě ujistil, že ti mohu důvěřovat.“ [Putnam 1993: 169]	Sítě mají tendenci uzavírat prostředí důvěry uvnitř svých hranic, důvěra uvnitř sítě je tzv. „partikularizovaná důvěra“, která je v rozporu s „generalizovanou důvěrou“, bez níž nelze vytvářet a udržovat soudržnost na úrovni celé společnosti.
<i>Důvěra v instituce</i>	Sítě podporují důvěryhodnost formálních institucí, protože urychlují vyřizování záležitostí běžného člověka a humanizují jeho kontakt s komplikovanými a odcizenými institucemi moderní společnosti.	Sítě šíří nedůvěru k formálním institucím, protože snižují jejich transparentnost a vyvolávají podezření z korupce a ze zákulisního rozhodování o věcech veřejných, erodují tak důvěryhodnost institucí veřejné správy.
<i>Efektivita společenského celku</i>	Sítě díky normám reciprocity a vnitřní sociální kontrole zvyšují náklady na černé pasažerství (<i>free riding</i>). Obava ze ztráty reputace uvnitř sítě nutí její členy chovat se konformně. Sítě tak pomáhají překonávat překážky kolektivního jednání, motivují své členy ke kooperaci, společenský celek, v němž působí, tím získává konkurenční výhodu v podobě efektivnější kooperace, kterou podporuje i velká komunikační průchodnost a spontánní koordinace uvnitř sítě.	Sítě tím, že favorizují zájmy svých členů na úkor ostatních, destruuji kolektivní racionalitu širších společenských celků, oslabují schopnost konat kolektivně, vedou lidi do sociální pasti [Mlicki 1991; Rothstein 2007], mají tendenci k informační exkluzi, blokuji horizontální kontakty svých členů i horizontální interakci s členy jiných sítí, čímž narušují „procesy učení a odučování“ [Grabner, Stark 1997] a snižují míru inovativnosti ve společnosti [Granovetter 1973].

Zdroj: autor.

málních sítí vůči společnosti. Prvním je situační (kontextuální) faktor, o který se nejčastěji opírá institucionální ekonomie, a druhým faktor kvality vztahů uvnitř neformálních sítí, který je nejvíce propracovaný v konceptu sociálního kapitálu.

Situační faktor

Jak jsme již naznačili, rozdílné dopady působení neformálních sítí v západním a postkomunistickém světě jsou často vysvětlovány odkazem na jejich závislost na komunistické minulosti (*path dependence*), resp. na specifické historické dědictví postkomunistických zemí, kterého se nemohou rychle zbavit, ani kdyby chtěly. Víceru autorů [Bowser 2002; Kabele 1992; Karklins 2002; Ledeneva 1998, 2003; Možný 1991; Mungiu-Pippidi 2002; Rose 1999a; Tucker 2000], připomíná, že v zemích bývalého socialistického bloku došlo k něčemu, co by se dalo pojmenovat jako regulační konverze, což znamená faktické převzetí řízení společnosti neformálními sítěmi.⁸ Členové komunistické strany, tajná policie (se svojí sítí informátorů) a nomenklaturační kádry na vedoucích pozicích v ekonomické sféře tvořily nejmocnější síť socialistické společnosti [Tucker 2000: 2]. Neformální síť personálně splynuly s formálními organizacemi a institucemi. Jak konstatuje Donald Bowser, v případě některých bývalých zemí Sovětského svazu je dokonce nesmyslné mluvit o zajištění státu neformálními sítěmi, protože stát a neformální síť jsou v těchto zemích i v současnosti jedno a to samé [Bowser 2002]. Když formální pravidla v konkrétní situaci odporovala zájmům sítí, síť je jednoduše ignorovaly a záležitost vyřídily neformálně. Za socialismu stačilo, aby „soudruh“ ve vysoké stranické pozici neformálně zatelefonoval jinému „soudruhu“ formálně odpovědnému za řešení určitého problému a problém byl vyřešen v intencích zájmů sítě, a to často bez ohledu na „ducha či literu“ formálních pravidel.⁹ Příště se pak „soudruh“ ve vyšší pozici neformálně přimluvil za soudruha v nižší pozici, když se tento dostal do těžkostí kvůli porušování formálních pravidel. I když se mohlo stát, že „soudruzi“ na nižší úrovni se neformálním příkazům „shora“ vzepřeli, případně se dožadovali jejich formalizace, klientelistický způsob zasahování do řídicí praxe byl zcela běžný i v takových zemích jako Československo nebo Maďarsko či Polsko.¹⁰

⁸ Celá společnost se tak mění v neformální organizmus, tj. v neformální společnost, v níž „... jsou neformální mocenské instituce a mocenské vztahy silnější a produkují rozdílné výsledky, než lze očekávat od formálních institucí.“ [Mungiu-Pippidi 2002: 4]

⁹ Řízení v podobě pověstných neformálních telefonátů představitelů mocných sítí mělo po změně režimu za následek legální nepostižitelnost „soudruhů“ ve vysokých stranických funkcích, protože formálně se ničeho nelegálního nedopustili.

¹⁰ Např. Jiří Kabele konstatuje, že konečným garantem fungování formálních institucí v socialistickém Československu byla neformální „vším prorůstající autorita komunistické strany“ [Kabele 1992: 10].

Následky regulační konverze dodnes zatěžují život postkomunistických společností především proto, že regulační konverze silně poškodila fungování formálních institucí. Masovou reakcí na dezorganizaci či „organizační selhání“ [Rose 1999a] formálních institucí bylo bujení neformálních sítí zdola, které se snažily selhání formálních institucí svépomocně kompenzovat. Nedostatková ekonomika, podfinancované zdravotnictví a byrokracie na úřadech všeho druhu k tomu přímo vybízely. Kromě elitních neformálních sítí, jejichž programovým zaměřením bylo udržet si svá privilegia v prostředí regulační konverze, tedy vznikaly i sítě programově zaměřené jak na materiální zabezpečení či obranu ekonomicky marginalizovaných částí obyvatelstva před ofenzivními institucemi státu, tak na protekční distribuci nedostatkového zboží. Jako příklad těch prvních mohou posloužit sítě černého trhu nebo tzv. „blatové sítě“ v Sovětském svazu, jejichž vznik popisuje Alena Ledeneva jako „reakci běžných lidí na rigidní omezení socialistického systému distribuce“ [Ledeneva 2003: 2]. Jako příklad těch druhých mohou posloužit kaskádovitě uspořádané redistribuční sítě spotřebního zboží v socialistickém Československu, na které zaměřil svoji pozornost Ivo Možný. To nejvýznamnější zboží si sice rozdělovali příslušníci nomenklatury a straničtí aparátčící, ale ke slovu se dostali i řídící pracovníci skladů, meziskladů a obchodů se svými rodinami a nakonec i samotní prodáváci, kteří také zásobovali své příbuzné a známé [Možný 1991: 33]. Koupit žádané zboží formální cestou bez podpory neformálních sítí a známostí bylo v mnoha případech zcela nemožné. Podobně jako obchody se spotřebním zbožím byly na tom i jiné instituce socialistických států, které dlouhodobě nedokázaly fungovat podle vlastních formálních a univerzálních pravidel. Nejistota ohledně jejich fungování vedla k tomu, že se osobní iniciativa přelila do neformální sféry, protože tam byl výsledek zaručený platnými normami reciprocity. Efektivnost formálních institucí byla v socialistických společnostech nakonec závislá na vůli a iniciativě zájmově úzce orientovaných neformálních sítí. Neformální sítě za socialismu nejenže formální instituce doplňovaly, ale také je do velké míry ovládaly, nahrazovaly a parazitovaly na nich (jako např. klientelistické sítě nebo sítě černého trhu). Jak upozorňují Donald Bowser [2002] a Richard Rose [1999a, b, c], v postkomunistických zemích, jako je Rusko a některé další bývalé republiky Sovětského svazu, stav regulační konverze fakticky přetrvává dodnes.¹¹

Rozdíly v dopadech, které mají neformální sítě na západní a postkomunistické země, se někteří autoři [Stark, 1998; Sajó 1998] pokoušejí vysvětlit i pomocí fenoménu transformační anomie, která v postkomunistických zemích nastala po

¹¹ Srovnej např. sborník prací sestavený Julií Kusznir, v němž je kromě jiných zemí analyzován vliv neformálních sítí v Rusku, na Ukrajině nebo v Bulharsku či Rumunsku [Kusznir 2006]. Viz také článek Aliny Mungiu-Pippidi, který se věnuje tématu převahy „partikularistické kultury“ v postkomunistických společnostech obecně i specificky v Rumunsku [Mungiu-Pippidi 2006]. Toto téma lze najít i v nejnovější práci Bo Rothsteina, který považuje vliv neformálních sítí za klíčový faktor neúspěchu antikorupčních strategií v postkomunistickém světě [Rothstein 2007].

odstranění mocenského monopolu komunistických stran. Dezorganizace způsobená rychlým odstraňováním starého a znatelně pomalejším tempem vytváření nového systému formálních norem byla vyvažována kontinuitou klientelistických sítí, které svými neformálními normami vyplňovaly normativní vakuum v mnoha oblastech života společnosti. Procesy privatizace státního majetku, které jsou integrální součástí budování nového formálního řádu (režimu), otevřely široké pole příležitostí pro negativní působení sítí. Právě množstvím korupčních příležitostí v privatizačních procesech, které v západních společnostech nejsou, vysvětluje např. András Sajó [1998] zvýšenou míru korupce a aktivity klientelských sítí v postkomunistických zemích. Sajó se v podstatě snaží říci, že kdyby podobným transformačním procesem procházely i západní společnosti, byl by vliv jejich neformálních sítí stejně negativní jako v případě postkomunistických společností. Proto postkomunistické společnosti i jejich neformální sítě nejsou v jeho očích o nic horší než jejich západní protějšky.

Když to shrneme, můžeme konstatovat, že výše uvedení autoři vysvětlují negativní dopady neformálních sítí na společnost špatným stavem formálních institucí v postkomunistických zemích. Ve špatném stavu jsou z toho důvodu, že jsme je jako takové zdědili ze socialismu nebo je narušila probíhající ekonomická a společenská transformace. Z tohoto pohledu pozitivní či negativní hodnocení neformálních sítí není dáno jejich inherentními vlastnostmi, ale závisí na situačním kontextu, ve kterém působí. V totalitním prostředí komunistických společností neformální sítě sice umožňují běžnému člověku přežít, ale jejich celkový efekt na společnost je hodnocen jako negativní, protože jen s větším úsilím a zdroji kompenzují to, co by měly dělat formální instituce. Navíc nelze pominout ani škodlivé působení elitních klientelistických sítí anebo sítí zaměřených na protekční redistribuci zboží, které podkopávají důvěru jak k formálním institucím, tak mezi občany samotnými [Gibson 2001; Ledeneva 1998; Uslaner 2004]. Transformační proces postkomunistických zemí způsobuje dezorganizaci, a tím otevírá neformálním sítím množství příležitostí chovat se vůči společnosti negativně. Předpokládá se totiž, že když budou příležitosti, s jistotou se najdou i sítě, které je využijí. Podle uvedené situační logiky budou ve špatných situacích, vytvořených špatným fungováním formálních institucí, resp. transformační anomii, i neformální sítě špatné. V postkomunistické společnosti převažují stinné stránky neformálních sítí, protože dělají všechno pro to, aby prodloužily transformační anomii a mohly na ní parazitovat. Výjimky, jako např. sítě občanské angažovanosti, jen potvrzují pravidlo. Důsledky úplné akceptace situačního faktoru jsou fatální – jestliže kvalita formálního institucionálního rámce je slabá, neformální sítě budou jeho kvalitu nadále oslabovat, a tím se zase posílí negativní dopad formálních institucí na neformální sítě, a ty pak... Dovedeno do důsledků by to znamenalo, že všechny neformální sítě ve společnostech s neefektivními formálními institucemi jsou špatné a mají negativní dopad na širší okolí. Naštěstí, jak ukazuje realita vícerých postkomunistických zemí, síla situačního faktoru není tak velká. I v postkomunistických zemích se můžeme setkat s výrazným pozitiv-

ním vlivem neformálních sítí, a to jak uvnitř formálních organizací, tak v rámci celé společnosti. Obecně to svědčí o limitech situačního faktoru při posuzování významu neformálních sítí pro společnost.

Faktor kvality vztahů v neformálních sítích

Situační logika říká, že stejné neformální sítě se v různém prostředí chovají jinak. Jenže například klientské sítě se chovají na Západě i v postkomunistickém světě zhruba stejně. Musí tedy existovat i nějaké vnitřní faktory, které by mohly posloužit jako kritérium pro rozlišování sítí na dobré a špatné, resp. na sítě s dobrým či špatným programovým zaměřením, s dobrými nebo špatnými dopady na společnost. Kritérium tohoto druhu nabízí koncept sociálního kapitálu, který jak už bylo řečeno, rozlišuje mezi dobrým a špatným sociálním kapitálem. Dobré či špatné efekty sociálního kapitálu na sociální prostředí jsou příznivci tohoto konceptu připisovány určité kvalitě vztahů mezi členy neformálních sítí. Posuzování kvality těchto vztahů vychází z Granovetterovy koncepce slabých a silných vazeb (*weak and strong ties*). Granovetter soudí, že sítě založené na silných vazbách (jaké lze nalézt např. v rodině nebo mezi velmi blízkými přáteli) jsou méně důležité pro rozvoj širšího společenského celku než sítě slabých vazeb (např. mezi známými, kolegy z práce, sousedy, členy různých asociací, klubů apod.), které propojují širší okruh lidí žijících v různých skupinách či sociálních prostředích: „Slabé vazby s větší pravděpodobností spojují členy různých malých skupin než silné vazby, které mají tendenci koncentrovat se v rámci jednotlivých skupin.“ [Granovetter 1973: 1376]

Na Granovettera později navázal Robert Putnam se svou koncepcí přemostujícího a svazujícího sociálního kapitálu (*bridging / bonding social capital*) [Putnam 2000]. Pro společnost jako celek je podle Putnama prospěšnější přemostující sociální kapitál, protože propojuje lidi pocházející z různých sociálních skupin na rozdíl od svazujícího sociálního kapitálu, který spojuje jen lidi v homogenních sociálních útvech se specifickou kolektivní identitou. Pozitivní efekt svazujícího sociálního kapitálu je tedy patrný především na rozvoji dané skupiny či okruhu lidí, ale ten se může díť i na úkor jiných skupin či společnosti jako celku. To, co je silným vazbám a svazujícímu sociálnímu kapitálu nejvíce vyčítáno, je jejich sklon omezovat prospěch z jejich existence na úzký okruh lidí. I když žádný z představitelů konceptu sociálního kapitálu nepopírá i pozitivní vliv silných vazeb a svazujícího sociálního kapitálu, z prací těchto autorů jednoznačně vyplývá, že všechny výše uvedené negativní dopady neformálních sítí na společnost jdou na vrub jejich tendenci k uzavřenosti a segregaci. Přívrženci konceptu sociálního kapitálu nás tak ujišťují, že dopady neformálních sítí na společnost skutečně ovlivňuje kvalita vztahů uvnitř těchto sítí.

V intencích myšlenek Putnama a jeho následovníků lze říci, že v rámci uzavřených neformálních sítí převládá partikularizovaná logika jejich fungová-

ní, založená na důvěře omezené na úzký okruh vzájemně si blízkých lidí. Naopak otevřené sítě se spíše slabými vazbami a se silným přemosťujícím sociálním kapitálem fungují na bázi generalizované důvěry a univerzalistické logiky, která je dobře slučitelná s fungováním formálních institucí veřejné správy v moderní společnosti. Interakce uzavřených neformálních sítí s formálními institucemi se stala kritickým bodem pro posouzení jejich dopadů na společnost. Uplatňování partikularizované logiky uzavřených sítí v institucích veřejné správy, jejichž logika je z principu univerzalistická, je v pracích autorů zabývajících se sociálním kapitálem i sociálními sítěmi posuzováno negativně jako určitý anachronismus, který do moderní společnosti nepatří a působí proti modernizačním procesům. V tomto smyslu např. Richard Rose mluví o „antimoderním sociálním kapitálu“, který parazituje na formálních institucích [Rose 1999c]. Také László Bruszt a David Stark hodnotí zasahování uzavřených neformálních sítí do fungování formálních institucí jako zpátečnické strategie (*backward looking strategies*) nebo „antimoderní taktiky“ a považují jejich vliv ve společnosti za modernizační handicap [Bruszt, Stark 2000]. To platí zvláště pro postkomunistické země, které z období socialismu zdědily pestrout paletu uzavřených sítí. Jak již bylo řečeno, smyslem velké části z nich bylo nahradit paralyzovanou činnost formálních institucí. Ilja Šrubař připouští, že působení „redistribučních sítí“ za socialismu jako „premoderního síťového mechanismu integrace“ [Šrubař 1991: 428] krátkodobě představovalo provizorní řešení pro přežití v podmínkách nefungujících formálních institucí, dlouhodobě však podle něj škodí rozvoji společnosti. Názor o škodlivém vlivu uzavřených postkomunistických sítí, resp. o degenerativním postkomunistickém síťování (*networking*) potvrzují i další autoři [Bowser 2002; Ledeneva 1998; Karklins 2002; Lomnitz, Sheinbaum 2004]. Např. Donald Bowser uvádí: „Dominance uzavřených sociálních sítí, které umožňují, aby byl život v plánované ekonomice snesitelný, napomáhá vzniku kleptokracie a zkorumpované byrokracie.“ [Bowser 2002: 6]

Dopady uzavřených neformálních sítí či sítí se silnými vazbami na společnost jsou negativní v zásadě proto, že přítomnost těchto sítí ve formálních institucích neodpovídá situaci moderních, otevřených společností a hodí se spíše do společností tradičních. V moderních společnostech působí jako anachroničtí parazité. Naopak otevřené neformální sítě jsou prezentovány jako nastupující forma společenské organizace odpovídající moderní informační společnosti, bez níž by globalizace nebyla možná. Otevřené sítě založené na slabých vazbách představují jeden ze základních pilířů supermoderní společnosti sítí [Castells 1997, 2004]. Tzv. volně propojené sítě (*loosely coupled networks*) s nízkou hustotou přímých vztahů reprezentují aktuální, pro informační společnosti adekvátní formu sociální soudržnosti [Wellman 1999a, b]. Zatímco vliv silně propojených sítí (*tightly knit networks*) na formální instituce je považován za překážku modernizace [Grabher, Stark 1997: 12], působení volně propojených sítí je oslavováno jako evoluční výhoda [Castells 2004].

Z výše uvedeného můžeme vyvodit dva závěry. Za prvé, kvalitu vztahů uvnitř neformálních sítí, která ovlivňuje jejich dopady na širší společenské okolí,

**Tabulka 2. Kvalita vztahů uvnitř neformálních sítí
vzhledem k fungování celé společnosti**

<i>Spíše dobré vztahy</i>	<i>Spíše špatné vztahy</i>
slabé	silné
otevřené	uzavřené
heterogenní	homogenní
horizontální	vertikální
symetrické	asymetrické

Zdroj: autor.

lze vyjádřit pomocí několika dichotomií, v nichž vždy jedna strana reprezentuje spíše pozitivní a druhá spíše negativní stránky sítí vzhledem k jejich fungování v moderní společnosti. Jejich přehled podává tabulka 2.

Za druhé, ani vliv faktoru kvality vnitřních vztahů nelze absolutizovat. Podle stoupenců konceptu sociálního kapitálu sice obecně prospěšné nebo parazitické zaměření neformálních sítí závisí na vnitřní kvalitě jejich vztahů, nicméně tato kvalita se nedá ke konkrétní síti zcela jednoznačně přiřadit. Jak i sám Putnam [2000] přiznává, neformální síť nelze jednoznačně dělit na ty, které se vyznačují jen svazujícím nebo přemosťujícím sociálním kapitálem. V jedné oblasti mohou mít silné a v jiné slabé vazby. Také se dá jen těžko dokázat, že programové zaměření každé uzavřené sítě se silnými a asymetrickými vazbami je antimodernizační.

Podle některých představitelů konceptu sociálního kapitálu [srov. Rose 1999c; Wellman, Frank 2001] se uzavřené, homogenní či asymetrické sítě jeví jako negativní až v prostředí moderní společnosti, resp. dnes negativně působí na fungování společnosti ty neformální sítě, které vznikly a mohly být užitečné v jejich předcházejících vývojových stádiích. Nový kontext moderní či informační společnosti si vyžaduje nový typ otevřených, heterogenních a symetrických sítí. Pikantní na této argumentaci je to, že se opírá o situační faktor, který by měla nahradit anebo doplnit. I ti, kteří dopady neformálních sítí na společnost hodnotí podle kvality jejich vnitřních vztahů, nakonec spoléhají na situační faktor. Kvalita vztahů uvnitř sítí je podle nich špatná jen v určitém kontextu. V jiném se může naopak jevit jako dobrá, resp. odpovídající. Problém je však v tom, že definice kontextu, v němž síť působí pozitivně či negativně, není zcela jasná. Sociologie přesně neví, jak má vypadat ideál dnešní moderní společnosti.¹² Ne všichni se

¹² Např. Richard Rose za moderní společnost považuje „společnost vědění“, která je transparentní a umožňuje racionální kalkulaci životních strategií [Rose 1999a, b]. Alena Ledeneva si pod moderní společností zase představuje Castellsovu decentralizovanou a globalizovanou „společnost sítí“ koncentrovanou kolem kapitálových toků a informačních dálnic [Ledeneva 2004]. Bary Wellman hledá referenční rámec pro posuzování sítí v konceptu informační společnosti [Wellman 1999a, b].

také shodnou na tom, jaké neformální sítě přesně odpovídají ideálu současné moderní polečnosti. Např. Alexander Bard a Jan Söderquist považují pro moderní společnost sítě za typické ne horizontální, ale hierarchické sítě, které jsou kontrolovány „síťujícími elitami“, resp. „síťokraty“, kteří jsou nadřazení mase „konzumtariátu“ vytěsněné na okraj moderních sítí [Bard, Söderquist 2002].

Typy neformálních sítí

Dá se říci, že podobně jako situační faktor ani faktor kvality vnitřních vztahů nemá na programovou orientaci neformálních sítí jednoznačně pozitivní, či negativní vliv. Pravdou je, že dnes nedisponujeme nějakým univerzálním kritériem, které by nám spolehlivě a jednoznačně umožnilo rozeznat dobrou a špatnou neformální síť bez toho, abychom nejdříve prozkoumali její konkrétní dopady na společnost. Znamená to, že bychom se měli obecného hodnotícího pohledu na neformální sítě zcela vzdát? Bude lepší o světlých a stinných stránkách neformálních sítí v souvislosti s kvalitou formálních institucí a jejich vnitřních vztahů mlčet? Domníváme se, že ne. Spíše bychom si měli přiznat, že se v tomto případě pohybujeme na pravděpodobnostním, a ne na kauzálním poli, jehož hranice jsou vymezeny oběma zmiňovanými faktory.¹³ Na základě dostupných poznatků jsme schopni říci, že čím vyšší bude efektivita formálních institucí a čím více bude kvalita vztahů uvnitř sítí odpovídat předpokládanému ideálu moderní společnosti,¹⁴ tím bude pravděpodobnější, že jejich zaměření bude pro dnešní společnost prospěšné. A naopak, čím nižší bude míra efektivnosti formálních institucí a „horší“ kvalita vztahů uvnitř neformálních sítí, tím pravděpodobněji bude jejich programové zaměření pro moderní společnost negativní. Realita neformálních sítí postkomunistických společností se může pohybovat na kontinuu mezi jednoznačnou užitečností a jednoznačnou škodlivostí. Ani za socialismu situace nebyla tak jednoduchá, že by jedněm sítím záleželo jen na obecném blahu a druhým jen na udržení soukromých privilegií svých členů. „Ekosystém“ neformálních sítí postkomunistické společnosti je vnitřně daleko diverzifikovanější a komplexnější. Proto také není na místě jakési paušální odsuzování neformálních sítí v těchto společnostech, které např. v českých poměrech dokumentuje zjištění, že vliv neformálních sítí je českými elitami na prvním místě spojován s korupcí, častěji je vnímán jako negativní než pozitivní a jeho případný promodernizační efekt zůstává nedoceněný [Frič 2007: 16–7].

Každá konkrétní neformální síť má své světlé i stinné stránky, které se vyvíjí. Jejich poměr se může z hlediska společnosti časem měnit. Jak říká Castells, silné osobnosti dokáží sítě přeprogramovat [Castells 2004], a to jak pozitivním,

¹³ A samozřejmě také řadou dalších faktorů, jako jsou např. historické tradice, specifická kultura nebo stupeň vývoje ekonomiky, které však v tomto případě záměrně zůstávají mimo rámec naší analýzy.

¹⁴ Ať už za něj považujeme společnost sítí, informační společnost nebo společnost vědění.

tak negativním směrem. Může se stát, že i dobré sítě mohou být zneužity pro špatné účely. A na druhé straně špatné sítě mohou plnit latentní funkce důležité pro přežití společenského systému. Navíc situaci v postkomunistických zemích, jakou je Česká republika, charakterizuje stav relativně nízké efektivity formálních institucí (nižší než na Západě a vyšší než na Východě, jako např. v Rusku nebo na Ukrajině). Proto se zde nedá např. vliv situačního faktoru na neformální sítě považovat za jednoznačně negativní. Na druhé straně můžeme v jednotlivých sítích vyznat tendence a obecnější vzory jejich programového zaměření. Právě tyto tendence a vzory se staly základem pro identifikaci různých typů neformálních sítí v komunistických a postkomunistických společnostech, které již byly popsány některými autory zabývajícími se touto problematikou. Následující typologie neformálních sítí se pokouší shrnout jimi získané poznatky o různých typech neformálních sítí a povaze jejich světlých a stinných stránek. Snaží se uspořádat je podle toho, do jaké míry se daný typ shoduje s předpokládaným ideálem moderní společnosti, který stojí v pozadí úvah jednotlivých autorů. Typy sítí jsou seřazeny od výrazně parazitických a antimodernizačních až po výrazně obecně prospěšné a promodernizační.

*Predátorské sítě*¹⁵ – jsou elitní, sociálně nezodpovědné sítě, které mají silně parazitický a antimoderní charakter. Obecně se programově zaměřují na skrytou proměnu systému formálních institucí veřejné správy v soukromé agentury svých členů. Snaží se je ovládnout a dosáhnout stavu regulační konverze. Získávají gigantické privatizační akvizice za minimální ceny a přidělují si nejlukrativnější veřejné zakázky. Většinou jsou vysoce subjektivizované (vědomé si vlastní kolektivní identity a programového zaměření) a mají stabilní, dlouhodobý charakter. Mezi jejich členy převládají velmi silné vazby komplicity. Mohou však mít i podobu krátkodobých ad hoc koalic se slabými vazbami, které se rychle rozvolňují po dosažení konkrétního cíle. Vyznačují se „žraločí“ resp. predátorským stylem soutěže. Své konkurenty nechávají pronásledovat soudy a policií, „tržně je pohlcují“, „mediálně ničí“ či dokonce fyzicky likvidují. Jsou to zločinecké sítě, které sahají do nejvyšších pater politiky, byznysu a veřejné správy. Pracují profesionálně s pomocí nejmodernější techniky a různých vlivových či mediálních agentur. Ve společnosti mají pověst všemocných a nekontrolovatelných struktur vytvářejících neoficiální mocenská centra mlhavě definované kleptokracie.

*Redistribuční sítě*¹⁶ – se programově zaměřují na využívání zdrojů a příležitostí poskytovaných formálními institucemi ke směně zboží, informací, pracovních míst, podpory a ochrany konkrétních osob. Jsou založeny na normách partiku-

¹⁵ Tento typ sítí obsahově vychází z termínu „predátorské elity“, který lze nalézt již v práci Barringtona Moora Jr. [Moore 1978] nebo Margaret Levi [Levi 1981]. Pro potřeby analýzy postkomunistických společností byl použit např. v pracích: Ganev [2005], Krastev [2002], Ledeneva [2003], Mungiu-Pippidi [2006].

¹⁶ Název a základní charakteristika tohoto typu sítí byly převzaty od Ilji Šrubaře [Šrubař 1991].

larizované reciprocity a představují živnou půdu pro organizovanou korupci. Panuje v nich étos masového klientelismu, protekcionismu a favoritismu, který je v rozporu s principy fungování moderní společnosti. Neformální transakce, které v nich probíhají, se dějí na úkor těch, kteří do těchto sítí nepatří. Redistribuční sítě se snaží parazitovat na stávajícím systému formálních institucí, ale nechtějí ho programově ovládnout. Spíše záměrně snižují efektivitu formálních institucí a pak je „zachraňují“ tím, že substituují jejich činnost. Míra subjektivizace redistribučních sítí je relativně nízká. Obsahují jak silné, tak slabé vazby, často vertikálního typu, které spojují lidi z různých sociálních vrstev. Jsou to sítě velmi heterogenní a rozvětvené, skládající se z blízkého i vzdáleného příbuzenstva a širokého okruhu známých. Nejde tedy o sítě ohraničené lidmi žijícími v menší komunitě, ale spíše o sítě typu *známí známých*, které dávají možnost vyniknout lidem v pozicích zprostředkovatelů, kteří spojují užitečné známosti a doporučují důvěryhodné kontakty.¹⁷ Redistribuční sítě jsou relativně otevřené, obvykle se může zapojit každý, kdo je pro ostatní nějak užitečný, resp. má co nabídnout k výměně.

*Pomáhající sítě*¹⁸ – jde jim jak o kompenzaci nedostatků formálního institucionálního systému, tak o ochranu svých členů před dopady patologicky se vyvíjejících formálních institucí. Obojí mělo zvlášť velký význam za socialismu, kdy nefunkčnost a patologická invazivnost formálních institucí byla značná. Programové zaměření pomáhajících sítí vyjadřuje heslo: „Musíme si pomáhat přežít zlé časy!“ Svou povahou jsou defenzivní a vyznačují se vazbami typu *přítel přátel*. Jsou to sítě do značné míry uzavřené v menších lokálních či profesionálních komunitách nebo přátelských či příbuzenských klanech. To znamená, že se vyznačují značnou mírou solidarity a subjektivizace. Uvnitř převažují principy rodinného, přátelského, sousedského nebo kolegiálního altruismu. Předmětem směny v těchto sítích jsou hlavně laskavosti, které však mohou mít někdy i podobu neorganizované a spíše banální korupce. Svým zaměřením se pohybují na kontinuu mezi praktickým řešením problémů a poskytováním rad, jak tyto problémy řešit. Pomáhající sítě mají horizontální charakter, tj. spojují lidi v rámci jedné sociální vrstvy.¹⁹ Proto je z hlediska jejich programového zaměření důležité rozlišovat, jestli se jedná o sítě na elitní úrovni či na úrovni běžných lidí, případně jestli jde o specifický mix těchto úrovní.

¹⁷ Redistribuční sítě se do značné míry překrývají s tzv. „vertikálními blatovými sítěmi“, které v ruské společnosti popsala Alena Ledeneva jako sítě „skládající se z lidí pocházejících z rozličných sociálních vrstev, kteří se zajímají o známosti ostatních. Navzájem jsou spojeni rodinným příbuzenstvím, osobními kontakty a nejčastěji vystupují jako zprostředkovatelé kontaktů, jako známí nebo užiteční lidé („nužnye lyudi“).“ [Ledeneva 1998: 121]

¹⁸ Název je převzat z textu referátu Erica Uslanera „Coping and Social Capital“ [Uslaner 2004].

¹⁹ I v tomto případě lze mluvit o analogii se sítěmi popsány v pracích Aleny Ledenevy, tentokrát s tzv. „horizontálními blatovými sítěmi“, které se skládají z lidí s podobným sociálním statutem, tj. „našinců“ z jednoho kruhu („svoi lyudi“) [Ledeneva 1998: 121].

*Operační sítě*²⁰ – jejich programové zaměření je v souladu s cíli a pravidly fungování formálních institucí, v rámci kterých působí. Nenahrazují je, ale doplňují tam, kde se čistě hierarchické nebo tržní formy organizace ukazují jako neefektivní. Podporují hladké fungování formálních institucí. Operační sítě se svým programovým zaměřením vztahují k univerzalistickým principům svobody, vlády zákona, sociální spravedlnosti, efektivnosti a volné soutěže. Jsou jednoznačně promodernizační (někdy až slepě). Řídí se normami kolegiality a kooperativnosti. Hlavním předmětem směny v těchto sítích jsou informace. Operační sítě jsou spíše otevřené, výrazně heterogenní, horizontální i vertikální s široce rozvětvenými slabými vazbami. Jsou také velmi pružné, často rychle vznikají v souvislosti se vznikem konkrétních problémů a potřebou jejich řešení. S vyřešením problému zanikají nebo se přeprogramují na jiný. Někdy fungují na formálním pozadí různých dobrovolných organizací, jako jsou např. kluby, spolky nebo sdružení zaměřené na poskytování expertního servisu pro své členy, případně i pro širší veřejnost.

*Participační sítě*²¹ – jsou převážně výrazně promodernizační, občansky ofenzivní sítě programově orientované na identifikaci a prosazování řešení problémů obecného blaha nebo problémů různých společenských aktérů či zájmových skupin. Poskytují občanům příležitosti participovat na procesu formulování, nastolování, šíření a řešení veřejných otázek. Jde jim jak o zlepšení životních podmínek občanů, tak o zlepšení efektivity systému formálních institucí. Participační sítě jsou otevřené, převládají v nich slabé vazby a normy občanské solidarity. Mají heterogenní povahu, sdružují lidi z rozličných sociálních skupin a vrstev. Často mívají formální oporu v podobě neziskové (nevládní, dobrovolné) organizace typu občanského sdružení, klubu, spolku apod., která jim pomáhá formovat a udržovat kolektivní identitu, resp. povědomí o programovém zaměření. Častou formou participačních sítí jsou také různé think tanky, sociální hnutí nebo ad hoc občanské iniciativy. Ne všechny tyto iniciativy však mají promodernizační charakter. Mezi participační sítě lze totiž počítat i takové sítě s organizačním krytím, jako jsou např. skinheads anebo sítě nacionalistů či náboženských fundamentalistů.

Závěr

Výše uvedená typologie neformálních sítí vyjadřuje naše přesvědčení, že preva-
ha jejich pozitivních či negativních stránek ve společnosti není jen funkcionální
odpovědí na efektivnost či neefektivnost formálních institucí a jednoznačně není
ani jen výsledkem určité kvality vnitřních vztahů sítí. Při analýze vlivu nefor-

²⁰ Sítěmi tohoto typu se zabývá především organizační analýza. Viz již zmiňované autory Ibarra [1993a, b] Monge, Contractor [2001], Monge, Fulk [1999].

²¹ Předlohu pro formulování tohoto typu sítí poskytly práce zabývající se sociálním kapitálem. Viz např. sítě občanské angažovanosti popsané R. Putnamem [Putnam 1993].

málních sítí v konkrétní společnosti je produktivnější brát do úvahy oba faktory, resp. jejich možné kombinace, které obsahuje i daná typologie. Vyplývá z ní, že v postkomunistických společnostech máme co do činění s celým komplexem různých typů neformálních sítí s různým poměrem jejich pozitivních a negativních stránek. Tím, že tento komplex strukturovaně popisuje, umožňuje lépe pochopit, proč je realita postkomunistických společností tak bohatá na různorodé efekty neformálních sítí, proč mohou být efekty konkrétní sítě z hlediska společnosti ambivalentní a proč se tyto společnosti po svržení komunismu navzdory mnoha flagrantním selháním formálních institucí rapidně nepropadly do chaosu, ale ani navzdory velkému potenciálu nezaznamenaly strmý modernizační vzmach. Heterogenita křížících se vlivů jednotlivých typů neformálních sítí pomáhá vysvětlit, proč v této době došlo k jakémusi „zákluzovému efektu“ ve vývoji těchto společností, resp. proč se jejich reformní ambice ani zcela nerozplynuly, ale ani zdaleka nedosáhly svých původních cílů.

Tím prvním, čeho si lze na obrazu vlivu neformálních sítí v jakékoliv společnosti všimnout, je jeho nejednoznačnost. Např. v ČR je poznamenán historickou zkušeností s neformálními sítěmi jak za socialismu, tak v transformačním období. Dá se říci, že v bývalém socialistickém Československu měly velký vliv predátorské sítě, ale díky cenzuře a zahlcující propagandě nebyly tak viditelné jako např. redistribuční sítě, jejichž parazitismus (rodinkářství a protekci) občas pranýřovala i samotná komunistická strana. Samozřejmě pod tlakem nedostatků ekonomiky a špatně fungujících formálních institucí se silně rozvinuly také pomáhající sítě, jejichž dobrým indikátorem bylo fungování svépomoci občanů hlavně na venkově. Operační a participační sítě byly sice značně viditelné, ale jejich reálný vliv na společnost nebyl tak silný, protože byly handicapované svým vztahem k režimu. V prvním případě jako prorežimní loutky (viz např. brigády socialistické práce) a ve druhém jako pronásledované a kriminalizované protistátní živly (viz např. Charta 77). V období transformace se významně zvětšila mediální viditelnost i skutečný vliv predátorských sítí. Na druhé straně významně vzrostl i počet a vliv participačních sítí, které však zůstávají ve stínu korupčních skandálů množících se kolem elitních predátorských sítí. Téměř zcela skrytě probíhá vývoj operačních sítí. Dá se však předpokládat, že s rozvojem kultury managementu operační programové zaměření neformálních sítí poroste.

Je velmi pravděpodobné, že mnoho neformálních sítí z bývalého režimu přetrvává dodnes. Je také možné, že v mezicase přeprogramovaly své zaměření. Mechanismus, jak dochází k jejich přeprogramování např. z redistribučních na predátorské nebo z participativních na redistribuční či naopak, však neznáme. Bohužel zatím nedisponujeme dostatkem znalostí ani o tom, v jakém poměru se v současnosti jednotlivé typy neformálních sítí vyvíjí. Proto není zcela jasný ani charakter vlivu sítí v české společnosti (např. na její sociální soudržnost). Víme jen, že jejich vliv je stále přítomný a stojí za to ho zkoumat.

PAVOL FRIČ (nar. 1956) vystudoval sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. Od r. 1983 působil ve Slovenské akademii věd. V r. 1992 nastoupil jako učitel do Institutu sociologických studií UK FSV v Praze, kde přednáší problematiku sociologie sociálních problémů a sociálních hnutí. V současnosti také pracuje jako výzkumník v Centru pro sociální a ekonomické strategie UK FSV. Zaměřuje se hlavně na výzkum role českých elit a veřejnosti v procesech modernizace. Dlouhodobě se věnuje zkoumání neziskového sektoru, problému korupce a korupčního klimatu v ČR.

Literatura

- Almond, Gabriel A., Sidney Verba. 1989. *The Civic Culture: Political Attitudes and democracy in Five Nations*. London: Sage.
- Bard, Alexander, Jan Söderqvist. 2002. *Netocracy: The New Power Elite and Life after Capitalism*. London: FT Press.
- Barnes, John A. 1972. *Social Networks*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Bělohradský, Václav. 1999. „Antinomie globalizace: Vzdělanostní společnost 2000.“ Pp. 33–79 in Jan Keller, Václav Bělohradský, Miroslav Petříček, Jan Gogola, Jiří Příbáš. *Eseje o nedávné minulosti a blízke budoucnosti*. Praha: G plus G.
- Boissevain, Jeremy. 1974. *Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*. Oxford: Basil Blackwell.
- Bourdieu, Pierre. 1986. „The Forms of Social Capital.“ Pp. 241–258 in John G. Richardson (ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Bowser, Donald. 2002. „Corruption, Trust, and the Danger to Democratisation in the Former Soviet Union.“ [online] Moskva: Transparency International [cit. 2. 2. 2008]. Dostupné z: <http://www.transparency.org.ru/CENTER/DOC/article_18.doc>.
- Bruszt, Laszlo, David Stark. 2000. „Postcommunist Networking: Secret Agents, Mafiosi, and Sociologists.“ *East European Constitutional Review* 9 (1/2): 115–120.
- Bušťíková, Lenka. 1999. „Analýza sociálních sítí.“ *Sociologický časopis* 35 (2): 193–206.
- Carlsson, Lars. 1996. „Nonhierarchical Implementation Analysis.“ *Journal of Theoretical Politics* 8 (4): 527–546.
- Carlsson, Lars. 2000. „Policy Networks as Collective Action.“ *Policy Studies Journal* 28 (3): 502–520.
- Castells, Manuel. 1997. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Volume 1.: *The Rise of the Network Society*. Cambridge, MA, Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel. 2004. „Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint.“ Pp. 3–48 in M. Castells (ed.). *The Network Society: A Cross-cultural Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Cook, Karen S., Eric R. W. Rice, Alexandra Gerbasi. 2004. „The Emergence of Trust Networks under Uncertainty: The Case of Transitional Economies. Insights from Social Psychological Research.“ Pp. 193–212 in János Kornai, Bo Rothstein, Susan Rose-Ackerman (eds.). *Creating Social Trust in post-Socialistic Transition*. New York: Palgrave Macmillan.
- Della Porta, Donatella. 2000. „Social Capital, Beliefs in Government, and Political Corruption.“ Pp. 202–228 in S. J. Phar, Robert D. Putnam (eds.). *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton: Princeton University Press.

- Frič, Pavol. 2007. *Neformální sítě: Situace v České republice z pohledu českých elit*. Praha: GfK Praha.
- Fukuyama, Francis. 1995. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.
- Ganev, Venelin I. 1998. „Notes on Networking in Postcommunist Societies.“ *East European Constitutional Review* 9 (1–2): 1–7.
- Ganev, Venelin I. 2005. „Post-communism as an episode of state building: A reversed Tillyan perspective.“ *Communist and Post-Communist Studies* 38 (4): 425–445.
- Gerlach, Luther P. 2001. „The Structure of Social Movements: Environmental Activism and its Opponents.“ [online] Pp. 289–310 in John Arquilla, David Ronfeld (eds.). *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*. Santa Monica, CA: RAND [cit. 2. 2. 2008]. Dostupné z: <http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1382/MR1382.ch9.pdf>.
- Grabher, Gernot, David Stark. 1997. „Organizing Diversity: Evolutionary Theory, Network Analysis and Post-socialism.“ Pp. 1–32 in Gernot Grabher, David Stark (eds.). *Restructuring Networks in Post-Socialism: Legacies, Linkages, and Localities*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Granovetter, Mark S. 1973. „The Strength of Weak Ties.“ *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360–1380.
- Granovetter, Mark. 1985. „Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness.“ *American Journal of Sociology* 91 (3): 481–510.
- Hayoz, Nicolas, Victor Sergeyev. 2003. „Social networks in Russian politics.“ Pp. 46–60 in Gabriel Badescu, Eric M. Uslaner (eds.). *Social Capital and the Transition to Democracy*. London: Routledge.
- Hellman, Joel S., Geraint Jones, Daniel Kaufman. 2000. „Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition.“ *Policy Research Working Paper* 2444. Washington, D.C.: World Bank.
- Ibarra, Herminia. 1993a. „Network Centrality, Power, and Innovation Involvement: Determinants of Technical and Administrative Roles.“ *Academy of Management Journal* 36 (3): 471–501.
- Ibarra, Herminia. 1993b. „Personal networks of women and minorities in management: A conceptual framework.“ *Academy of Management Review* 18 (1): 56–87.
- Kabele, Jiří. 1992. „Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu. Pokus o participativní sociologii.“ *Sociologický časopis* 28 (1): 1–22.
- Karklins, Rasma. 2002. „Typology of Post-Communist Corruption.“ *Problems of Post-Communism* 49 (4): 22–32.
- Klijn, Erik-Hans. 1997. „Policy Networks: An Overview.“ Pp. 14–34 in Walter J. M. Kickert, Erik-Hans Klijn, Joop F. M. Koppenjan (eds.). *Managing Complex Networks: Strategies for the Public Sector*. London: Sage.
- Krastev, Ivan. 2002. „The Inflexibility Trap: Frustrated Societies, Weak States And Democracy, Country Reports.“ [online] Bratislava: United Nations Development Programme [cit. 2. 2. 2008]. Dostupné z: <http://www.ceu.hu/cps/bluebird/pap/inflexib_trap_vnutro.pdf>.
- Kusá, Zuzana. 1997. „Analýza sociálnych sietí a jej miesto v sociologickom skúmaní.“ *Sociológia* 29 (5): 479–504.
- Kusznir, Julia (ed.). 2006. „Informal Networks and Corruption in Post-Socialist Societies.“ *KICES Working Papers* 6. Koszalin: Koszaliński Instytut Europejskich Studiów Porównawczych.
- Ledeneva, Alena V. 1998. *Russia's Economy of Favours*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Ledeneva, Alena V. 2003. „Informal Practices in Changing Societies: Comparing Chinese Guanxi and Russian Blat.“ *Centre for the Study of Economic & Social Change in Europe Working Paper* 45. London: CSESCE.
- Ledeneva, Alena V. 2004. „Ambiguity of Social Networks in Post-Communist Contexts.“ *Centre for the Study of Economic & Social Change in Europe Working Paper* 48. London: CSESCE.
- Levi, Margaret. 1981. „The predatory theory of rule.“ *Politics and Society* 10 (4): 431–466.
- Lin, Nan. 2001a. „Building a Network Theory of Social Capital.“ Pp. 3–29 in Nan Lin, Karen Cook, Ronald S. Burt (eds.). *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lin, Nan. 2001b. *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lomnitz, Larissa A., Dianar Sheinbaum. 2004. „Trust, Social Networks and the Informal Economy: A Comparative Analysis.“ *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association* 10 (1): 5–26.
- Matějů, Petr, Anna Vitásková. 2006. „Interpersonal Trust And Mutually Beneficial Exchanges: Measuring Social Capital For Comparative Analyse.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (3): 493–516.
- Memoli, Rosanna. 2004. „Networks: An Application of Multidimensional Scaling Analysis.“ *Current Sociology* 52 (3): 481–499.
- Mlicki, Marek K. 1991. „Toward Broadening the Concept of Social Traps.“ *The Polish Sociological Bulletin* 2: 136–142.
- Monge, Peter R., Noshir S. Contractor. 2001. „Emergence of Communication Networks.“ Pp. 440–502 in Frederic M. Jablin, Linda L. Putnam (eds.). *The New Handbook of Organizational Communication: Advances in Theory, Research, and Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Monge, Peter R., Janet Fulk. 1999. „Communication Technology for Global Networks Organizations.“ Pp. 71–100 in Gerardine DeSanctis, Janet Fulk (eds.). *Shaping Organizational Form: Communication, Connection, and Community*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Moore, Barrington Jr. 1978. *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*. White Plains, N.Y.: M. E. Sharpe.
- Možný, Ivo. 1991. *Proč tak snadno ...: Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mungiu-Pippidi, Alina. 2002. „Culture of Corruption or Accountability Deficit?“ *East European Constitutional Review* 11/12 (4/1): 80–85.
- Mungiu-Pippidi, Alina. 2006. „Corruption: Diagnosis And Treatment.“ *Journal of Democracy* 17 (3): 86–99.
- Narayan, Deepa. 1997. „Voices of the Poor: Poverty and Social Capital in Tanzania.“ *Environmentally and Socially Sustainable Development Network, Studies and Monographs Series no. 20*. Washington, DC: World Bank.
- Peterson, John. 1995. „Policy Networks and European Union Policy Making: A Reply to Kassim.“ *West European Politics* 18 (2): 389–407.
- Powell, Walter W. 1990. „Neither Market nor Hierarchy: Network Forms of Organization.“ *Research in Organizational Behavior* 12: 295–336.
- Putnam, Robert D. 1993. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Putnam, Robert D. 2000. *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Rhodes, Rod A. W. 1990. „Policy Networks: A British Perspective.“ *Journal of Theoretical Politics* 2 (3): 292–316.

- Rhodes, Rod A. W., David Marsh. 1992. „New Directions in the Study of Policy Networks.“ *European Journal of Political Research* 21 (1): 181–205.
- Róna-Tas, Ákos. 1998. „Path Dependence and Capital Theory: Sociology of the Post-Communist Economic Transformation.“ *East European Politics and Societies* 12 (1): 107–131.
- Ronfeldt, David, John Arquilla. 2001. „What next for networks and netwars?“ Pp. 311–361 in John Arquilla, David Ronfeld (eds.). *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*. Santa Monica, CA: RAND [cit. 2. 2. 2008]. Dostupné z: <http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1382/MR1382.ch10.pdf>.
- Rose, Richard. 1999a. „Living in an Antimodern Society.“ *East European Constitutional Review* 8 (1/2): 68–75.
- Rose, Richard. 1999b. „Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Networks in Russia.“ Pp. 147–171 in Partha Dasgupta, Ismail Serageldin (eds.). *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. Washington, DC: The World Bank.
- Rose, Richard. 1999c. „Modern, pre-modern and anti-modern social capital in Russia.“ *Studies in Public Policy Working Paper No. 324*. Glasgow: University of Strathclyde, Centre for the Study of Public Policy.
- Rose-Ackerman, Susan. 2001. „Trust, Honesty and Corruption: Reflection on the State-Building Process.“ *Archives of European Sociology* 42: 526–70.
- Rothstein, Bo. 2007. „Anti-Corruption – A Big Bang Theory.“ *Quality of Government Working Paper Series 07:3*. Göteborg: Göteborg University.
- Sajó, András. 1998. „Corruption, Clientelism, and the Future of the Constitutional State in Eastern Europe.“ *East European Constitutional Review* 7 (2): 37–46.
- Salomon, Lester M. et al. 1999. *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector*. Baltimore: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Scott, John. 1991. *Social Network Analysis. A Handbook*. London: Sage.
- Schuller, Tom. 2001. „The Complementary Roles of Human and Social Capital.“ Pp. 89–106 in John F. Helliwell (ed.). *The Contribution of Human and Social Capital to Sustained Economic Growth and Wellbeing*. International Symposium Report. Ottawa: Human Resources Development Canada and OECD.
- Sik, Endre, Barry Wellman. 1999. „Network Capital in Capitalist, Communist and Post-Communist Countries.“ Pp. 225–254 in Barry Wellman (ed.). *Networks in the Global Village*. Boulder: Westview Press.
- Stark, David, Laszlo Bruszt. 1998. *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šrubař, Ilja. 1991. „War der Reale Sozialismus Modern?“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43 (3): 415–432.
- Tindall, David B., Barry Wellman. 2001. „Canada as Social Structure: Social Network Analysis and Canadian Sociology.“ *Canadian Journal of Sociology* 26 (3): 265–308.
- Tucker, Aviezer. 2000. „Networking.“ *East European Constitutional Review* [online] 9 (1/2) [cit. 2. 2. 2008]. Dostupné z: <http://www.law.nyu.edu/eecr/vol9num_onehalf/index.html>.
- Uslaner, Eric M. 2004. „Coping and Social Capital: The Informal Sector and the Democratic Transition.“ [online] Příspěvek přednesený na konferenci *Unlocking Human Potential: Linking the Formal and Informal Sectors*. Helsinki, 17.–18. 9. 2004 [cit. 2. 2. 2008]. Dostupné z: <<http://www.bsos.umd.edu/gvpt/uslaner/uslanercopingandsocialcapital.pdf>>.
- Uslaner, Eric M., Gabriel Badescu. 2004. „Honesty, Trust and Legal Norms in the Transition to Democracy: Why Bo Rothstein is Better Able to Explain Sweden

- than Romania." Pp. 31–51 in J. Kornai, B. Rothstein, S. Rose-Ackerman (eds.). *Creating Social Trust in Post-Socialistic Transition*. New York: Palgrave Macmillan.
- Voicu, Bogdan. 2004. „Social Capital: Bonding or Bridging Europe?” [online]. Pp. 77–98 Horațiu Rusu, Bogdan Voicu (eds.). *EU Integration Process from EAST to EAST: Civil Society and Ethnic Minorities in a Changing World*, Sibiu: Psihomedie [cit. 2. 2. 2008]. Dostupné z: <http://www.iccv.ro/Nyess/Papers_Sibiu_2004/06.%20bogdan.pdf>.
- Wellman, Barry. 1983. „Network analysis: Some basic principles.” *Sociological Theory* 1: 155–200.
- Wellman, Barry. 1999a. „From Little Boxes to Loosely-Bounded Networks: The Privatization and Domestication of Community.” Pp. 94–114 in Janet Abu-Lughod (ed.). *Sociology for the Twenty-first Century: Continuities and Cutting Edges*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wellman, Barry. 1999b. „The Network Community: An Introduction to Networks in the Global Village.” Pp. 1–47 in Barry Wellman (ed.). *Networks in the Global Village*. Boulder, CO: Westview Press.
- Wellman, Barry, Kenneth A. Frank. 2001. „Network Capital in a Multi-Level World: Getting Support from Personal Communities.” Pp. 233–273 in Nan Lin, Ronald Burt, Karen Cook (eds.). *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine De Gruyter.
- Woodruff, Christopher. 2004. „Establishing Confidence in Business Partners: Courts, Networks and Relationships as Pillars of Support.” Pp. 111–125 in János Kornai, Bo Rothstein, Susan Rose-Ackerman (eds.). *Creating Social Trust in Post-Socialistic Transition*. New York: Palgrave Macmillan.
- Woolcock, Michael. 2001. „The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes.” Pp. 65–88 in John F. Helliwell (ed.). *The Contribution of Human and Social Capital to Sustained Economic Growth and Wellbeing*. International Symposium Report. Ottawa: Human Resources Development Canada and OECD.